

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ ЗА РОБОТОЮ СУДУ ТА СУДДІВ ЗА ЧАСІВ КНЯЖОЇ ДОБИ

Досліджено історичні аспекти розвитку системи заходів контролю та нагляду за судом та суддями в княжу добу – часи Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Вивчаються, аналізуються джерела права тогочасного періоду, свідчення сучасників. Характеризується правове та фактичне положення княжого, общинного (вервного, вічового), доменіального (приватного, доменіального), церковного судів; можливість контролю цими судами одне одного, а також вплив третіх осіб на їх функціонування. Доводиться точка зору, що в 9-13 століттях почалося виокремлення судових функцій як частини управлінської компетенції суб'єктів публічної державної влади; наглядових повноважень як невід'ємної частини правового статусу суб'єкту призначення.

Ключові слова: *судова влада, контроль, нагляд, суд, генезис, історичний розвиток, княжа доба, Київська Русь.*

Исследованы исторические аспекты развития системы мер контроля и надзора за судом и судьями в княжеские времена – период Киевской Руси и Галицко-Волынского государства. Изучаются, анализируются источники права тогдашнего периода, свидетельства современников. Характеризуется правовое и фактическое положение княжеского, общинного (вервного, вечового), домениального (частного, домениального), церковного судов; возможность контроля этими судами один другого, а также влияние третьих лиц на их функционирование. Обосновывается точка зрения, что в 9-13 веках началось выделение судебных функций как части управленческой компетенции субъектов публичной государственной власти; надзорных полномочий как неотъемлемой части правового статуса субъекта назначения.

Ключевые слова: *судебная власть, контроль, надзор, суд генезис, историческое развитие, княжеская доба, Киевская Русь.*

The historical aspects of the development of the system of control and supervision over the court and judges in the princely days - the times of Kievan Rus and the Galicia-Volyn state were investigated. The sources of law of that period and the testimonies of contemporaries are studied, analyzed. The legal and factual position of the prince, communal (faithful, eternal), domain (private, domain), church courts is characterized; the ability of these courts to control each other, as well as the influence of third parties on their functioning. It is argued that in the 9th and 13th centuries the separation of judicial functions began as part of the administrative competence of public authorities; supervisory powers as an integral part of the legal status of the destination.

Key words: *judiciary, control, supervision, court, genesis, historical development, princely days, Kievan Rus.*

Постановка проблеми. Суспільний, цивілізаційний розвиток в прадержавних та державних утвореннях завжди супроводжується комунікаціями між індивідами та соціальними групами індивідів, різними формами взаємодії, взаємодопомоги, співробітництва тощо. Невід'ємною складовою таких взаємовідносин є наявність спорів, протиріч, неузгодженостей, конфліктів та непорозумінь, що потребують ефективного механізму їх вирішення, з'ясування істини у спірній ситуації та прийняття справедливого рішення по суті конфлікту. Відповідно

зароджується та починає функціонувати правосуддя як інструмент такого механізму вирішення спорів.

Очевидно, що важливість, впливовість функцій здійснення правосуддя, ускладнення, подальший розвиток форм та методів його здійснення логічно супроводжується спробами контролю, нагляду за цими процесами з боку третіх осіб. На різних історичних етапах розвитку держави та права України суттєво різнилися предмет, межі, процедури такого контролю; формувався та видозмінювався принцип незалежності судової влади, відокремлення компетенції вирішення спорів від інших форм управлінської діяльності. В даному контексті науковий інтерес становить період княжої доби (9-13 століття) – часи становлення української державності та зародження судової влади.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання історичного генезису судової влади, форм та методів контролю за її здійсненням, як правило, вивчається в дисертаційних дослідженнях науковців (спеціальності 12.00.07, 12.00.10), працях з історії держави і права України. Можна згадати роботи таких вчених як В.С. Бігун, В.Д. Гончаренко, В.М. Заруба, В.М. Іванов, О.А. Калашник, В.О. Лозовий, О.М. Музичук, Н.В. Охотницька, Я.М. Падох, В.В. Сердюк, І.Я. Терлюк, Д.Ю. Шпенюв та інших. В той же час, в наукових працях ключовий акцент зосереджується на загальних питаннях розвитку системи судоустрою, при цьому управлінські аспекти контролю за судовою владою в основному розглядаються поверхово або взагалі залишаються поза увагою дослідників.

Метою статті є дослідження історичних аспектів розвитку системи заходів контролю та нагляду за судом та суддями в княжу добу – часи Київської Русі та Галицько-волинської держави.

Виклад основного матеріалу. Ведучи мову про зародження Київської держави зауважимо, що аналіз історичних документів дає підстави стверджувати, що необхідність справедливого суду взагалі була одним з вирішальних чинників державотворчих процесів того часу. Так, *Повість временних літ* у своїй легендарній частині говорить про те, що Рюрика запросили на княжіння для того, щоб він вирішував спори між племенами, що утворювали союз із центром у Ладозі, а згодом у Новгороді. Так само автор *Житія Феодосія Печерського* постійно вживає термін «судія» як синонім князя чи його намісника [1, с. 72]. Фактично присутні первісні форми делегування общиною як джерелом влади функцій правосуддя третій стороні, яка, отримавши керівну посаду (титул князя), паралельно з цим ставала об'єктом контролю зі сторони громади за ефективністю здійснення владних повноважень, в тому числі в частині вирішення спорів та конфліктів.

Звичний для сучасного рівня правового розвитку принцип поділу державної влади сутнісно був обґрунтований, набув поширення в Західній Європі в часи Середньовіччя. Відтак вести мову про відокремлення судової влади від інших гілок влади можна хіба що умовно, в розрізі делегування, диференціації владних повноважень різних суб'єктів. Складність вивчення системи влади Київської Русі обумовлена ще тим, що Русь не була державою в сучасному розумінні цього слова. Періодично вона набувала ознак клептикової ранньофеодальної імперії, міжкнязівської федерації або конфедерації під колективним правлінням династії Рюриковичів. У період феодальної роздробленості (XII–XIII ст.) вона дедалі більше перетворювалася на конгломерат самостійних князівств, пов'язаних відносинами колективного союзерінгету. Руссю вже правив не лише Великий князь Київський, а й інші сильні князі, які сиділи в удільних столицях і мали наділи в Київській землі. Основним змістом міжкнязівських відносин стає юридично закріплене поняття вотчинних володінь [2, с. 55]. В таких умовах кожне князівство фактично було представлене власною судовою системою, територіальна юрисдикція якої поширювалися на межі відповідних земель. В структурі такої системи переважно функціонували державні, общинні (вервні, вічові), приватні та церковні суди.

Державний або княжий суд традиційно асоціювався з особою князя як головної особи держави. Сучасник тих подій, арабський письменник кінця 9 – початку 10 століття Ібн-Русте, описуючи життя, звичаї, державний лад народів, як мешкали в межах нинішньої Східної Європи відмічав, що сторона, яка ініціювала судові слухання, кликала відповідача на «суд до царя»; князь як керівник країни вислуховував аргументи, доводи сторін, після чого, зваживши всі суттєві моменти справи, приймав остаточне рішення та доводив його до відома зацікавлених сторін [3, с. 202]. Тобто юридичний статус князя як першої особи держави кореспондувався з його суддівськими функціями, які були частиною управлінської компетенції в рамках такого статусу. При цьому здійснення правосуддя було правом, а не обов'язком князя. Тому з часом посилюється тенденція до делегування цих функцій окремим службовцям.

Подібне делегування здійснювалося як правило шляхом запровадження нових посад або розширення компетенції існуючих. Вищі посади традиційно отримували найближчі родичі пра-

вителя, частіше всього сини. Літописні джерела вказують на княжих слуг, які також творили суд: посадники князя, у містах - княжі тіуни, серед військових - тисяцький, сотський, десятський. Певні судові функції мали металники, ябедники, вирники, волостелі [4, с. 129]. Княжий суд здійснювався за умови, якщо одна зі сторін належала до стану феодалів. Хоча за певних обставин могли позиватися до нього й міщани, смерди і навіть закупи. Судова розправа відбувалася на княжому дворі (у столиці і на місцях) або на території державних установ [5, с. 22-23]. Таким чином, з огляду на особу судді, в контексті державних судів могла йти мова про суд князя та суд княжих службовців. При цьому пріори суд вбачався саме в фінансовій функції, тобто стягнення плати за розгляд справи, практиці штрафів та конфіскації майна на користь держави (князя). Натомість питання припинення спору, вирішення конфлікту в громаді відходило на другий план.

Іншим типом суду був общинний (вервний, вічовий) суд. По суті, це було продовженням традицій суду додержавного доби, який існував і після створення держави, на рівні з судом князя та його посадовців. Згідно досліджень визначеного вченого, який предметно опрацьовував історичні аспекти формування судової системи України Я.М. Падоха, до вервного суду входили визначні громадяни, звані судними мужами, старцями або добрими людьми, та вибраний ними голова – вервний староста. Розмежування справ між вервним та княжим судом не існувало, тому фактично в межах громади вони могли розглянути будь-яку справу. Є підстави думати, що право на здійснення правосуддя общиною придбавалося останньою у князя на платній основі, як компенсація упущеною ним вигоди від вирішення судових справ [6, с. 12-13]. Інший тип общинного суду – вічовий, був продовженням давньої традиції вирішення найважливіших державних справ на зборах громади в межах всієї держави (князівства). Спільною тенденцією як по відношенню до вервного, так і вічового суду була наростаюче обмеження, а інколи і позбавлення компетенції центральною владою, з метою усунення конкуренції повноважень із княжими судами.

Третім типом суду був приватний (панський, доменальний, феодалський), який полягав у вирішенні спорів землевласником (боярином, дружинником, урядовцем) за участі залежного від нього населення – холопами, челяддю, і почасти – щодо частково залежних закупів [7, с. 23]. У справі холопа (за обсягом права – фактично раба) рішення суду пана було остаточним і оскарженню не підлягало. В той час як наймити і закупи користувалися правом оскарження рішення суду феодала до князівського суду [8, с. 36]. В даному випадку, хоча й мало місце делегування повноважень по визначенню підсудним особам, проте природа такого делегування полягала не у системному розподілі повноважень, а в вибіркового наданні окремим, відданим князю особами такого привілею. Тобто можливість самостійного здійснення правосуддя виступала додатковим благом, яке могло бути надано князем третім особам.

Четвертим типом суду був церковний суд, що відзначався найбільшою структурованістю, чіткістю повноважень у порівнянні з іншими судами. До хрещення Русі в 988 році діяльність цих судів мала факультативний характер; яких став набувати імперативних рис після офіційного визнання княжою владою церковного судівництва. За спостереженням І.А. Бальжик, згідно статутів про церковні суди великих князів Володимира і Ярослава усі взаємостосунки у буденному житті, які торкалися релігії, сімейних відносин і моральності, були віддані на розгляд церковного суду. Князі встановлювали, що не будуть втручатися у справи, передані на розгляд церкви, тим самим було введено розподіл церковної і світської судових систем» [9, с. 248]. Головним джерелом права для цих судів були князівські церковні устави та Номоканон, до складу якого внаслідок рецесії низки норм візантійського права, увійшли правила апостолів, отців церкви та вселенських соборів, а також закони візантійських імператорів у церковних справах [10, с. 12]. Отже, юрисдикція церковних судів охоплювала церковні справи, а також справи за участі церковних осіб. Таким чином, цілком слушним є зауваження М.В. Левчук, що такий суд був єдиним судом із власною чітко визначеною юрисдикцією, оскільки серед інших судових органів розмежування юрисдикції як правило не відбувалось» [11, с. 105]. Здійснення правосуддя співвідносилось з канонічною владою єпископа, відповідно церковні суди існували та функціонували при єпископських урядах.

Можливість оскарження рішення деяких судів (наприклад, рішення феодалського чи вервного суду до суду князя) дає підстави деяким науковцям вести мову про наявність прототипів сучасних апеляційних судів [12, с. 2; 13, с. 45]. Поряд в літературі присутня і критика такого підходу, з огляду на те, що відсутність чіткого розмежування компетенції між судовими органами виключає можливість існування дворівневої системи судових органів [14, с. 50-51]. На нашу думку, в даному аспекті акцент має зосереджуватися на іншому моменті.

Можливість перегляду рішення одного суду іншим є не апеляційною функцією, а формою контролю за судом та суддями при здійсненні правосуддя. Адже ми вже зазначали, що в

багатьох випадках мало місце так зване делегування суддівських функцій, отже князь як суб'єкт делегування був зацікавлений в справедливому правосудді, та відповідно за потреби міг корегувати рішення інших судів. І саме відсутність процесуальних рамок такого перегляду свідчить про виконання саме контрольної функції, адже наслідком перегляду могло бути не тільки скасування попереднього рішення, а й зміна судді (позбавлення землевласника привілею здійснення правосуддя), обмеження чи заборона вирішення справ певним судом.

Найбільш цікавим з точки зору співвідношення контрольних функцій, є княжий та общинний суд, та відповідно такі владні суб'єкти як князь, його службовці та віче (община). З однієї сторони, князь періодично відправляв до общин своїх представників, які окрім фіскальних функцій могли також здійснювати «суд на місцях», контролювати судову діяльність в межах окремих територій. З іншої сторони, - община, віче, виступала в ролі своєрідної «кваліфікаційної комісії» як для князя, так і його службовців (намісників). За рішенням громади князь часто змушений був не тільки відкликати (змінювати) своїх представників, а й міг втратити і сам князівську посаду, та відповідно можливість здійснювати правосуддя. Навіть більше, інколи мова йшла про втрату не тільки посади, а й життя перших осіб держави. Найбільш яскравим історичним прикладом такої ситуації є неофіційна підтримка громади вбивства князя Андрія Боголюбського в 1174 році – коли община не тільки не засудила вбивства, а й брала активну участь в розгромі княжих урядників та обранні нового князя. Звичайно, несправедливе правосуддя в процесі реалізації єдиної адміністративної авторитарної влади було лише одним з факторів такого протесту, проте не можна виключати важливість цього фактору для громади.

Висновки. Таким чином, ключовими характеристиками судочинства та судоустрою княжої доби були невіддільність судових та адміністративних функцій, та відповідно відсутність можливості вести мову про незалежність судової влади в розрізі сучасної теорії розподілу влад. Кваліфікаційний контроль при призначенні на посаду, пов'язану з суддівськими функціями був абсолютно суб'єктивний, слідував з владного сприйняття професійних, моральних характеристик кандидата суб'єктом призначення. Найбільш поширений був адміністративний контроль, виходячи зі структури управлінської вертикалі. Тобто патріарх, митрополит контролювали судову діяльність єпископів, які в свою чергу контролювали функціонування судів в межах їхніх єпископств. Князь як верховний суб'єкт влади, в тому числі судової, з часом дистанціюючись від безпосереднього здійснення правосуддя, зберігав наглядові повноваження за здійсненням суду своїми намісниками, общинними та феодалними судами. При цьому в основному такий контроль здійснювався не в аспекті винятково судової діяльності, а загально управлінської, лише частиною якої були функції правосуддя. Видання обов'язкових до виконання вказівок, розпоряджень було звичайною практикою, яка відповідала тогочасним традиціям виконавчої дисципліни, правосвідомості та праворозуміння.

Попри відсутність правових норм, які визначали би межі, підстави відповідальності осіб, які здійснювали суд, це не виключало можливості їх покарання за аналогією права, закону чи на підставі норм звичаїв та традицій (штраф, фізичні покарання, усунення від служби). Також характерною особливістю того часу було наявність контрольних функцій у громади, общини як первісного джерела та носія влади в суспільстві. Отже в часи Київської та Галицько-Волинської держави почалося виокремлення судових функцій як частини управлінської компетенції суб'єктів публічної державної влади; наглядових повноважень як невід'ємної частини правового статусу суб'єкту призначення. В подальші історичні періоди ці повноваження набувають розвитку та інституційного оформлення, в той час як інші форми контролю, зокрема общиною, вічем, - ліквідуються та відходять у минуле.

Список використаних джерел:

1. В.С. Бігун та інші. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / ред. І.Б. Усенко. Київ, 2014. 503 с.
2. Іванов В.М. Історія держави і права України. Київ, 2007. 552 с.
3. Меленко С. Г. Суд і процес у Давньоруській державі // Незалежний суд – гарантія захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина : Мат. Всеукр. наук.-практ. конференції, 30 травня 2009 року. Чернівці, 2009. С. 200-205.
4. Лозовой В.О., Рум'янцев В.О., Анучина Л.В. та ін. Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис) / за ред. В.О. Лозового та В.О. Рум'янцева. Харків, 2011. 264 с.
5. Охотницька Н.В. Становлення судової системи України (1991-2012 р.р.): історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2015. 212 с.

6. Падох Я.М. Суди і судовий процес старої України. Нарис історії / Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 209. Нью-Йорк, 1990. 128 с.
7. Заруба В.М. Історія держави і права України : навч. посібник для вузів. Київ, 2005. 221 с.
8. Історія держави і права України / за заг. ред. В.Д. Гончаренка. Київ, 1996. 288 с.
9. Бальжик І.А. Духовні, правові та організаційні основи церковного суду // Актуальні проблеми держави і права: зб. Наук. праць. 2008. Вип. 43. С. 247–251.
10. Сердюк В. В. Верховний Суд України: Витоки, сучасність, перспективи: Монографія. Київ, 2008. 304 с.
11. Левчук М.В. Сутність церковного суду в Київській Русі // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 40. Київ, 2008. С. 102–108.
12. Штелих С.П. Про окремі аспекти розвитку інституту судових інстанцій на теренах України до судової реформи 1864р. // Часопис Академії адвокатури. 2011. № 2. С. 2–7.
13. Шпенюв Д.Ю. Служба суддів в Україні: адміністративно-правові засади : дис. ... на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук. Харків, 2017. 464 с.
14. Калашник О. А. Правовий статус місцевих загальних судів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2016. 234 с.

УДК 347.965(477)

СЕВЕРІНОВА О.Б.

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ УРСР У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОРІЧЧЯ

Стаття присвячена дослідженню особливостей юридичної відповідальності військовослужбовців УРСР у першій половині ХХ сторіччя. Також в статті проаналізовано основні напрямки та підходи різних вчених щодо вивчення вказаної проблематики.

Ключові слова: Збройні Сили, військово-службові відносини, військові статuti, військова служба, юридична відповідальність.

Статья посвящена исследованию особенностей юридической ответственности военнослужащих УССР в первой половине XX века. Также в статье проанализированы основные направления и подходы разных ученых по изучению указанной проблематики.

Ключевые слова: Вооруженные Силы, военно-служебные отношения, военные уставы, военная служба, юридическая ответственность.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the legal responsibility of the servicemen of the Ukrainian SSR in the first half of the twentieth century. The article also analyzes the main directions and approaches of various scientists to study this issue.

Key words: Armed Forces, military-service relations, military statutes, military service, legal responsibility.

Найважливішим структурним елементом правового статусу є юридична відповідальність. У загальній теорії права існує безліч її визначень, більшість з яких зводиться до обов'язку суб'єкта права зазнавати певні поневіряння (несприятливі наслідки), передбачені санкціями юридич-